

การปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล Practice of Meditation in Pre-Buddha's period

พระครูสุธีวฑฺฒิตฺตฺคุณ (นวปฏฺล กุสลญาณฺณ) Phrakrusuteewutikun (Navapadol Kusalananano)
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University
พระมหาอดิเดช สติวโร Phramaha Adidej Sativaro
อาจารย์ประจำคณะพุทธศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Lecturer of Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University



บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยพุทธกาล โดยใช้การศึกษาจากเอกสาร หนังสือและบทความที่เกี่ยวข้อง ผลการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (อัครัญญสูตร) ได้บันทึกเรื่องตอนที่มนุษย์ยุคแรกออกบวชไปบำเพ็ญสมาธิในป่าจนได้ฌานและอาศัยการรับบิณฑบาตจากหมู่บ้านมาเลี้ยงชีพ นักบวชที่ปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล ได้แก่ ดาบส ฤๅษี หรือชนกลุ่มผู้ถือกรรมวาที (สอนเรื่องกฎแห่งกรรม) นิยมออกไปสร้างอาศรมในป่าห่างไกลหมู่บ้าน

ส่วนบุคคลผู้ปฏิบัติสมาธิเหล่านี้อาศัยกรรมฐาน 3 หมวดเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติสมาธิภาวนา คือ (1) กสิณ (2) พรหมวิหาร (3) รูป-อรุปรกรรมฐาน ผู้ที่มีอุปนิสัยถึงพร้อมสามารถบรรลุธรรมสูงสุด คือ สมบัติ 8 และอภิญญา 5 ตัวอย่างเช่น อาราดาบสและอุทกดาบส บุคคลเหล่านี้หากเสียชีวิตโดยฉับพลันสมบัติไม่เสื่อมก็จะเกิดในพรหมโลก แต่หากบุคคลเหล่านี้หันมาปฏิบัติตามแนวทางของพระพุทธเจ้าก็จะสามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ เป็นที่น่าสังเกตว่า บุคคลผู้บำเพ็ญสมาธิมาก่อนสมัยพุทธกาลนี้ ครั้นพอพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นก็มีจำนวนไม่น้อยได้เข้ามาฟังธรรมและต่อมาได้เข้ามาบวชเป็นภิกษุ เช่น พระนาลกเถระ พระปัญจวัคคีย์ เป็นต้น

คำสำคัญ: สมาธิภาวนา, นักปฏิบัติธรรม, ก่อนสมัยพุทธกาล

Abstract

This article entitled to study the practice of meditation in pre-Buddha's period. This is a qualitative research done by studying academic documents. In the research, it was found that In Buddhist Texts (Aggaññasutta), there was a record on the first period when humans started to be ordained for doing meditation in forest until they gained meditative absorption and lived their life by asking for alms. Monks and priests who did Samanthal meditation in Pre-Buddha's time including ascetics, hermits or jatilas who held Buddhist doctrine (teaching on Karmic Law) and preferred settling their hermitages in distant forest.

These persons doing meditation depended on three types of meditation as emotion in doing Samanthal meditation including: (1) Kasina; (2) Brahma-Vihāra ; (3) Rupa-Arupa meditation. Person with proper habits would be able to achieve the highest Dharma including eight Samāpatti and five Abhinñāna, for example, Arala Tapasa and Udaka Tapasa. If these persons passed away while their Samapatti meditative absorption was not disappeared, they would be born in Brahma World. However, if these persons turned to comply with the Buddha's practices, they would be able to become the Arhanta (Buddhist Worthy One). It was noticeable that fair amount of these persons who did meditation in Pre-Buddha's time turned to listen to the Buddha's teaching and become monks, for example, Nalaka Thera, Pancavaggiya Thera, etc.

Keywords: Practice of Meditation, meditator, Pre-Buddha's period

บทนำ

พระไตรปิฎกนอกจากจะเป็นคัมภีร์ที่บันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วยังได้บันทึกข้อมูลทางประวัติศาสตร์และเรื่องราวอื่นๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมชมพูทวีปอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นการเมือง การปกครองของแคว้นต่างๆ ระบบเศรษฐกิจ สังคม ศิลปวัฒนธรรม ลัทธิศาสนาและวิธีปฏิบัติตามหลักศาสนา กล่าวเฉพาะเรื่องลัทธิศาสนาและวิธีปฏิบัติตามหลักศาสนา เมื่อศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกจะทราบอย่างชัดเจนว่า ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นในชมพูทวีป ดินแดนแห่งนั้นมีนักบวชผู้สละบ้านเรือนออกบำเพ็ญตบะหรือบำเพ็ญพรตอยู่ก่อนแล้ว มีชื่อเรียกต่างๆ

กัน เช่น พรหมณาจารย์ โยคี ฤๅชี ดาบส อาชีวก ปรีพาชก นิครนถ์ อาชีวก อเจลก แม้ในสมัยที่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในโลกแล้ว นักบวชเหล่านั้นก็ยังคงทำหน้าที่เผยแผ่คำสอนและรักษารูปแบบการปฏิบัติตามลัทธิของตนสืบต่ออย่างเข้มแข็ง และยังคงสืบต่อเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยปัจจุบัน เป็นที่สังเกตว่านักบวชเหล่านั้น บางพวกมีรูปแบบการปฏิบัติบางอย่างคล้ายกับวิธีปฏิบัติในพระพุทธศาสนา เช่น การปฏิบัติสมาธิภาวนา

ในการศึกษาประวัติของพระพุทธเจ้าและประวัติของพระอริยสาวกทั้งตอนที่กำลังบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติและในปัจจุบันชาติจะพบข้อมูลที่น่าสนใจอย่างหนึ่งว่า บุคคลเหล่านี้มักจะมีช่วงชีวิตตอนใดตอนหนึ่งได้ปฏิบัติสมาธิภาวนาตามแนวทางของลัทธิที่มีเผยแผ่ในสังคมนั้นๆ ส่วนมากเป็นช่วงระหว่างพุทธันดร (ช่วงที่ไกลห่างจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า) บุคคลเหล่านี้มีรูปแบบการดำเนินชีวิตและวิธีปฏิบัติคล้ายกับภิกษุในพระพุทธศาสนา กล่าวโดยสรุปได้ดังต่อไปนี้

(1) เกิดความเบื่อหน่ายการครองเรือน จึงออกบวชเป็นนักบวชนอกศาสนาแล้วหลีกหนีไปบำเพ็ญสมณธรรมในอาศรมหรือโคนต้นไม้กลางป่าเขาห่างไกลผู้คน บางท่านอาศัยอยู่คนเดียว บางท่านอาศัยอยู่เพื่อรวมเป็นอาศรมใหญ่

(2) พักอยู่ในอาศรมเพื่อเรียนวาทะ สาสายามนต์หรือศิลปวิทยาจากอาจารย์

(3) บำเพ็ญสมณธรรม บำเพ็ญสมาธิภาวนาโดยมีเป้าหมายสูงสุดคือบรรลุมานสมาบัติ 8 และโลกียอภิญญา 5 หลังจากเสียชีวิตแล้วท่านเหล่านี้จะได้ไปเกิดในพรหมโลก (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 56/3/2/172)

จากที่กล่าวมาทำให้เห็นว่า นอกจากบุคคลเหล่านี้จะมีรูปแบบการดำเนินชีวิตแบบนักบวชแล้ว ยังพบว่ามี การฝึกทำสมาธิด้วย ทำให้เห็นว่า การปฏิบัติสมาธิภาวนานี้เป็นการปฏิบัติที่ชาวชมพูทวีปรู้จักและคุ้นเคยมาเป็นเวลายาวนานการฝึกจิตของชาวอินเดียโบราณอาจเรียกตามศัพท์ทางพระพุทธศาสนาว่า การปฏิบัติสมาธิภาวนา หรือ การฝึกสมาธิ ซึ่งหลักการปฏิบัติที่น่าจะมีอิทธิพลต่อพระพุทธศาสนาไม่มากนักน้อยทั้งนี้เพราะเรื่องนี้มีข้อมูลแสดงความเชื่อมโยงในคัมภีร์พระพุทธศาสนาอย่างชัดเจนทั้งในพระไตรปิฎกและอรรถกถา

บทความนี้ต้องการจะศึกษาแนวคิด คำสอนและหลักการปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาลตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยต้องการจะศึกษาให้ทราบว่า สมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาลมีความเป็นมาอย่างไร ใครเป็นผู้สอน มีวิธีปฏิบัติอย่างไร ให้ผลระดับใด และการปฏิบัติสมาธิภาวนานี้มีคุณูปการต่อการปฏิบัติตามแนวทางของพระพุทธศาสนาอย่างไร เป็นต้น

แนวคิดเรื่องการปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยพุทธกาล

นักวิชาการด้านโบราณคดีและภารตวิทยาเห็นสอดคล้องกันว่า ในสังคมชมพูทวีปเคยมีการปฏิบัติสมาธิมาเป็นเวลายาวนานแล้ว ดูจากหลักฐานทางโบราณคดีและคัมภีร์ศาสนา ดังต่อไปนี้

1. การปฏิบัติสมาธิภาวนาในหลักฐานโบราณคดี

ชมพูทวีปหรืออินเดียเป็นดินแดนที่มีอารยธรรมมาเป็นเวลายาวนาน อารยธรรมอินเดียมีความเจริญรุ่งเรืองและมีอายุเก่าแก่ไม่แพ้อารยธรรมแหล่งอื่นๆ ในช่วงก่อนพระพุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นนั้น นิยมแบ่งเป็น 3 ช่วงอารยธรรม ได้แก่

(1) สมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (ประมาณ 2,500-1,500 ปีก่อนคริสต์ศักราช) ถือว่าเป็นสมัยอารยธรรมยุคที่ก่อนประวัติศาสตร์เพราะมีการค้นพบหลักฐานจารึกเป็นตัวอักษรโบราณแล้วแต่ยังไม่มีผู้ใดอ่านออกและไม่แน่ใจว่าเป็นตัวอักษรหรือภาษาเขียนจริงหรือไม่ ศูนย์กลางความเจริญอยู่ที่เมืองโมเฮนโจ-ดาโร และเมืองฮาร์ปาริมฝั่งแม่น้ำสินธุประเทศปากีสถานในปัจจุบันสันนิษฐานว่าเป็นอารยธรรมของชนพื้นเมืองเดิมที่เรียกว่า ทราวิทหรือพวกดราวิเดียน (Dravidian) (ดวงจิตา ราเมศวร์, 2556)

(2) สมัยพระเวท (ประมาณ 1,500-600 ปี ก่อนคริสต์ศักราช) เป็นอารยธรรมของชนเผ่าอินโด-อารยัน (Indo-Aryan) ซึ่งอพยพมาจากเอเชียกลางเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำสินธุและคงคาโดยขับไล่ชนพื้นเมืองทราวิทให้ถอยร่นลงไปตามตอนใต้ของอินเดีย สมัยพระเวทแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของศาสนาพราหมณ์หลักฐานที่ทำให้ทราบเรื่องราวของยุคสมัยนี้ คือ คัมภีร์พระเวทซึ่งเป็นบทสวดของพวกพราหมณ์นอกจากนี้ยังมีบทประพันธ์มหากาพย์ที่ยิ่งใหญ่อีก 2 เรื่อง คือมหากาพย์รามายณะและมหาภารตะ บางที่จึงเรียกว่าเป็นยุคมหากาพย์

(3) สมัยพุทธกาล หรือสมัยก่อนราชวงศ์เมารยะ (Maurya) ประมาณ 600-300 ปี ก่อนคริสต์ศักราช) เป็นช่วงที่อินเดียถือกำเนิดศาสนาที่สำคัญ 2 ศาสนา คือ ศาสนาพุทธและศาสนาเชน (กรุณา กุศลาสัย, 2544)

จากการศึกษาพบว่า ทั้ง 3 อารยธรรมนี้มีอิทธิพลต่อกันอย่างมาก กล่าวเฉพาะอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุจัดเป็นอารยธรรมโลหะสำริดแห่งแรกของอินเดีย เจริญรุ่งเรืองเป็นเวลาหลายพันปี มีการขุดค้นพบแหล่งอารยธรรมสินธุขนาดใหญ่ที่สำคัญที่เมืองฮาร์ปาและโมเฮน-โจดาโรในอารยธรรมสินธุมีการสร้างบ้านด้วยอิฐ มีระบบผังเมืองและชลประทานที่ก้าวหน้าสาเหตุที่อารยธรรมสินธุจบสิ้นลงมีหลายข้อสันนิษฐานข้อสันนิษฐานแรกคือถูกชาวอารยันรุกรานโดยชาวอารยันนั้นด้อยวัฒนธรรมกว่าจึงทำให้อารยธรรมสินธุเสื่อมลงประการสำคัญมีการขุดค้นพบรูปปั้นที่ทำให้ทราบว่ามีการการออกบวชและฝึกสมาธิในยุคนั้นดังความตอนหนึ่งของนักวิชาการชาวอินเดียว่า

มีการค้นพบรูปปั้นคนนั่งสมาธิ นัยน์ตาทั้งสองข้างหลับสนิท ด้านขวามือมีสิ่งโตและข้างด้าน ขวามือมีนิ้วและแรด ด้านหน้ามีอาสนะกว้าง 2 ตัว สัตว์ทั้ง 6 ตัวนี้อยู่ในลักษณะการกระทำเคารพต่อผู้นั่งสมาธิ ผู้นั่งสมาธินี้ไว้เคราและผมยาว บนร่างกายมีผ้าปกปิด เว้นไหล่ขวาซึ่งว่างไว้ (คล้ายพระภิกษุครองจีวรเมื่ออยู่ในวัด) ด้านซ้ายของผู้นั่งสมาธิมีผู้ชายด้านละคนกำลังนั่งประนมมือแสดงความเคารพอยู่ (ลาล มณี โชศรี, 2536)

นักวิชาการด้านการทวิทยาจึงเชื่อว่าในช่วงนี้น่าจะมีการออกบวชเป็นสมณะแล้ว สันนิษฐานกันว่าในอารยธรรมนี้อาจจะปกครองด้วยนักบวชหรือกษัตริย์ และนักบวชเหล่านั้นน่าจะเริ่มมีการสั่งสมาธิภาวนากันด้วย เรียกว่า ลัทธิสมณ (ศรมณะ) (ลาล มณี โชศรี, 2536)

2. การปฏิบัติสมาธิภาวนาในอัครัญญสูตร

สำหรับคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่ได้กล่าวถึงกลุ่มคนกลุ่มแรกๆ ที่พยายามแสวงหาความจริงของชีวิตในอินเดีย คัมภีร์พระพุทธศาสนาได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า มนุษย์กลุ่มแรกที่สละบ้านเรือนออกมาบำเพ็ญสมาธิเป็นนักบวชชาวามีความเป็นมาในอัครัญญสูตร พระสูตรนี้ถือกันว่าเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยกำเนิดของโลกและวิวัฒนาการสังคมมนุษย์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554) ในอัครัญญสูตรนี้ได้บรรยายถึงความเป็นมาของนักบวชในยุคต้นกับสรุปความได้ว่า ผู้คนในวาระ 4 วาระกษัตริย์เกิดขึ้นก่อน จากนั้นพราหมณ์ แพศย์ และศูทรจึงเกิดขึ้นตามลำดับ บรรดาบรรณะ 4 นั้น พวกพราหมณ์เป็นคนกลุ่มแรกที่ปลีกตัวออกไปใช้ชีวิตในป่า (พระไตรปิฎกภาษาไทย 11/132/97)

ต่อมาเมื่อพราหมณ์พวกหนึ่งไม่บรรลุนิพพาน จึงเที่ยวไปยังหมู่บ้านและนิคมที่ใกล้เคียงกันพากันทำคัมภีร์ขึ้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย 11/132/97-98) ต่อจากนั้นคนจากบรรณะทั้ง 4 คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์และศูทร ตีเตียนธรรมคือรังเกียจอาชีพการงานของตน (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 64/4/3/94-95) เห็นว่าการงานในวาระของตนไม่สามารถทำให้เกิดความบริสุทธิ์ได้จึงพากันออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต สมณมณฑลจึงเกิดขึ้นในโลก (พระไตรปิฎกภาษาไทย 11/135/99)

พิจารณาจากเนื้อความของอัครัญญสูตรทำให้ทราบว่า ผู้ที่เป็นต้นกำเนิดของนักบวชที่ฝึกสมาธิภาวนาในยุคแรกนี้ได้แก่พราหมณ์ โดยมีพัฒนาการตามลำดับดังต่อไปนี้

(1) ตั้งแต่สังคมมนุษย์เกิดขึ้นมาไม่นาน มีคนพวกหนึ่งเห็นความชั่วร้ายมีการเบียดเบียนกันต่างๆ เกิดขึ้น คิดจะเลิกจ้างลอยบาปห่างพ้นไปเสียจากความชั่วร้ายทั้งหลาย ก็เลยได้ชื่อว่าพราหมณ์ พวกเขาได้ออกจากสังคมไปสร้างบรรณกุฏิอยู่ห่างไกลป่าเขา ก็กลายเป็นนักเพ่งพินิจทางใจ เมื่อปฏิบัติอย่างนี้ก็เข้าลักษณะนักบวชเต็มตัวทำนองพระฤๅษี ในระยะแรกนักพินิจคิดค้นเหล่านี้ไม่ได้หุงต้มอาหารบริโภคเอง แต่เที่ยวภิกขาจารเลี้ยงชีพ ต่อมาก็เริ่มเข้ามาสร้างที่พักใกล้

เมืองเพื่อพึ่งพาอาหารในเมือง บรรดาคนเหล่านี้ บางส่วนก็บำเพ็ญงานไม่สำเร็จ เมื่อเข้ามาอยู่ในเมือง ก็พากันผูกเรื่องแต่งคัมภีร์สอนมนต์กันอยู่ในเมือง

(2) ในระยะต่อมา พราหมณ์พวกนี้ได้ย้ายเข้ามาอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน มีครอบครัว มีบุตรหลานสืบตระกูล และได้ผูกเรื่องแต่งคัมภีร์พระเวทบอกวามาจากพระพรหม กลายเป็นคนที่มีอิทธิพลให้เกิดการจัดคนออกเป็นวรรณะ 4 ที่ชื่อว่าพระเจ้าสร้างมาตายตัว ไม่อาจเปลี่ยนแปลงอะไรในชีวิตนี้ได้ อย่างไรก็ตาม พวกคนที่หลีกเลี่ยงสังคมาออกไปบำเพ็ญงานอยู่ในป่านี้ตั้งแต่ครั้งแรกต้นกำเนิดพราหมณ์นั้นก็คงสืบต่อมา

(3) ต่อมาเมื่อสังคมกลายมาเป็นระบอบวรรณะ 4 แล้ว บรรดาคนในวรรณะ 4 นั้นเองที่เปื้อน่าย รังเกียจขนบธรรมเนียมแบบแผนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของตนสละบ้านเรือนออกบวช ทำให้วงการนักบวชขยายใหญ่ขึ้น จึงจัดเป็นอีกมณฑลหนึ่ง เรียกว่า “สมณมณฑล” ซึ่งทำให้เป็นกลุ่มคนที่ค่อนข้างเป็นอิสระจากระบอบวรรณะ 4 ที่ครอบงำสังคมอยู่ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554)

จะเห็นว่าลักษณะของสมณมณฑลในยุคแรกที่กล่าวถึงในอัครัญญสูตรนี้แม้ไม่ได้ระบุชัดเจนว่าเป็นพวกใดแต่เมื่อพิจารณาจากการใช้ชีวิตแล้วเห็นว่ามีบางส่วนคล้ายกับนักบวชนอกศาสนาบางจำพวกดาบสหรือฤๅษีที่ปรากฏในในคัมภีร์พระพุทธานุศาสตร์ จึงกล่าวได้ว่า นักบวชประเภทดาบสหรือฤๅษีน่าจะเป็นนักบวชจำพวกที่ให้ความสำคัญกับการฝึกปฏิบัติสมาธิภาวนาในสังคมชมพูทวีปในช่วงที่พระพุทธานุศาสตร์ยังไม่อุบัติในโลก และแม้เมื่อพระพุทธานุศาสตร์อุบัติขึ้นในโลกแล้ว นักบวชเหล่านี้ก็ยังให้ความสำคัญกับการปฏิบัติสมาธิภาวนาอยู่ ดังเราจะพบเรื่องราวในลักษณะนี้ได้ทั่วไปในคัมภีร์พระพุทธานุศาสตร์

บุคคลผู้ปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล

ในสมัยก่อนพุทธกาล บุคคลทั่วไปที่ต้องการความสงบหรือนักบวชนอกศาสนาจำพวกดาบสหรือฤๅษีเป็นผู้ที่ปฏิบัติสมาธิภาวนาและสั่งสอนประชาชน บรรดาบุคคลเหล่านั้น หากต้องการปฏิบัติสมาธิอย่างจริงจังจะออกบวชเป็นสมณะ มีขั้นตอนสำคัญเป็นที่รับรู้ของสังคมคือ “การออกบวช” โดยมีข้อกำหนดสำคัญว่า ผู้เป็นนักบวชจะต้องสละบ้านเรือนหรือชีวิตครอบครัวออกไปใช้ชีวิตอย่างเรียบง่ายในป่าเขาที่อยู่ห่างไกลชุมชนเป็นผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติอย่างหนึ่งที่เรียกรวมๆ ว่า “ตบะ” หรือ “โยคะ” ซึ่งปรากฏว่านักบวชนอกพระพุทธ ศาสนาบางจำพวก เช่น ดาบส ฤๅษี ชฎิล และปริพาชก (ที่เป็นพระโพธิสัตว์) ก็ถือปฏิบัติเช่นกัน สำหรับรูปแบบการปฏิบัติสมาธิภาวนานี้ พบมากในคัมภีร์ชาดกและอรรถกถา ถือว่าเป็นการปฏิบัติที่ได้รับความนิยมและมีอิทธิพลต่อการพัฒนาตนตามหลักของพระพุทธานุศาสตร์มาก จากการศึกษาพบว่า บุคคลที่ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล แม้ว่า

พระพุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นในโลกแล้วก็ยังคงมีบทบาทเป็นผู้นำจิตใจในสังคม และยังคงมีบทบาทเรื่อยมาจนถึงสมัยหลังพุทธกาล บุคคลเหล่านี้ส่วนมากออกบวชเป็นบรรพชิต แต่ก็พบว่ามีส่วนหนึ่งไม่ได้ออกบวชยังคงใช้ชีวิตอยู่กับครอบครัว แต่ก็พยายามใช้ชีวิตแบบสงบสำรวม จำแนกได้ 5 กลุ่ม ได้แก่

(1) พระโพธิสัตว์ (อดีตชาติของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวกในตอนที่กำลังบำเพ็ญบารมี) บุคคลเหล่านี้มักจะออกบวชเป็นนักบวชจำพวกดาบสหรือฤๅษีแล้วออกบวชบำเพ็ญเนกขัมมบารมี (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 44/1/3/489)

(2) นักบวชนอกศาสนาร่วมพุทธสมัยที่ต่อมาได้มีโอกาสพบกับพระพุทธเจ้า แต่ไม่ได้เข้ามาบวชเป็นพุทธสาวก เช่น อสิตดาบสผู้เข้าเฝ้าเมื่อลิตถัตถราชกุมารประสูติได้ 3 วัน (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 55/3/1/90-92)

(3) บุคคลที่ไม่ได้ประกาศตัวว่าเป็นนักบวชอย่างชัดเจน แต่พยายามใช้ชีวิตหรือทำกิจกรรมทางศาสนาคล้ายกับนักบวช ได้แก่ พราหมณ์ 108 คนผู้ทำนaylorลักษณะพระมหาบุรุษเมื่อประสูติได้ 5 วัน และพราหมณาจารย์ผู้สอนพระเวทในเมืองต่างๆ

(4) นักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่ต่อมาได้เข้ามาบวชเป็นพระอริยสาวก เช่น นาลกดาบส (หลานชายของอสิตดาบส) ผู้ออกบวชรอการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าตามคำแนะนำของอสิตดาบส (ผู้เป็นลุง) ตั้งแต่พระกุมารยังทรงพระเยาว์ ปัญจวัคคีย์ดาบส ชฎิลสามพี่น้องผู้สร้างอาศรมบูชาไวยัรมผิงแม่น้ำ ณ คยาสีลประเทศ (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 72/9/1/429)

(5) ศฤงษณ์ผู้ต้องการประพฤตอย่างขัดเกลากิเลสในบางช่วง เวลา เช่น พระเจ้าจักรพรรดิบางพระองค์ โดยมีผู้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า พระเจ้าจักรพรรดิผู้บำเพ็ญบารมีมาอย่างยาวนาน ทุกพระองค์จะมีพระทัยน้อมไปในเนกขัมมะเสมอ เมื่อเสวยราชสมบัติพอสมควรแก่กาลแล้วก็จะสละราชสมบัติออกผนวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 73/9/2/320-321) หรือเป็นดาบส (พระไตรปิฎกภาษาไทย 11/80-110/59-82) แต่มีบางพระองค์แม้จะไม่ได้ออกผนวชแต่ก็พยายามบำเพ็ญภาวนาจนได้ฌานสมาบัติ (บรรจบ บรรณรุจิ, 2529)

จากการศึกษาพบว่า บุคคล 5 กลุ่มนี้มีคำพรรณนาประวัติโดยละเอียดว่ามีประสบการณ์ฝึกปฏิบัติสมาธิภาวนามากน้อยต่างกันทั้งนั้น มากบ้างน้อยบ้างตามแต่ฐานะ แต่สำหรับพระโพธิสัตว์จะเป็นบุคคลที่ผ่านการบำเพ็ญสมาธิภาวนามากกว่าคนอื่น ส่วนมากจะเคยได้สมาบัติ 8 และโลกียอภิญญา 5 (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 70/8/1/452) โดยถือว่าการปฏิบัติสมาธิภาวนาในภพชาติต่างๆ นั้นมีส่วนสำคัญต่อการได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยสาวกในศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

สถานที่สำหรับปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล

สถานที่สำหรับพักอาศัยปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาลนั้น เรียกว่า อาศรม (อัสสมะ) หมายถึง สิ่งก่อสร้างและบริเวณอันเป็นที่อยู่ของดาบสหรือฤๅษี นิยมสร้างในป่าเขา ห่างไกลผู้คน เป็นสถานที่สงบสงัดจากอันตรายคือสิ่งที่จะเบียดเบียนทางกายและจิต ตั้งอยู่ห่างไกลชุมชนพอสมควร มีลักษณะเป็นที่พักในป่า สงบเงียบปราศจากเสียงรบกวน สิ่งก่อสร้างในอาศรมเฉพาะที่จำเป็นต่อการอยู่ปฏิบัติสมาธิภาวนามักจะประกอบด้วยเสนาสนะที่สร้างง่าย ๆ ด้วยวัสดุที่หาได้ทั่วไปในป่าเขา สิ่งก่อสร้างนั้นใช้เป็นที่พัก ที่ทานอาหาร ที่สอนธรรมและที่ทำกิจกรรมต่างๆ ได้แก่

(1) สถานที่สำหรับพักอาศัย ผีอกเจริญสมาธิภาวนาและประกอบพิธีกรรม เรียกว่า “บรรณศาลา หรือ ดิณณศาลา” (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 71/8/2/81-82) เพราะนิยมมุงบังด้วยใบไม้ ต้นแขม ต้นพง หรือ หญ้าชนิดต่างๆ (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 52/2/3/270)

(2) สถานที่สำหรับผ่อนคลายอิริยาบถ หรือหลีกหนีความวุ่นวายจากผู้คน เรียกว่า “พักกลางวันที่พักกลางคืน” เป็นที่สำหรับพักผ่อนชั่วคราวชั่วยาม ไม่ใช่ที่หลับนอน สันนิษฐานว่าคงคล้ายกับที่พักกลางวันที่พักกลางคืนของพระภิกษุ คือ มีรั้วรอบขอบเขต (ธนิต อยู่โพธิ์, 2518)

(3) สถานที่สำหรับเดินหรือฝึกสมาธิด้วยการเดิน เรียกว่า “ที่จงกรม” ผู้ปฏิบัติสมาธิภาวนาจะอยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง 4 คือ ยืน เดิน นั่ง นอน เฉพาะอิริยาบถเดินมีสถานที่เดินจงกรมเป็นการจำเพาะ ที่จงกรมมีลักษณะ 5 อย่าง คือ พื้นที่จงกรมไม่แข็งและขรุขระ, ไม่มีต้นไม้ภายใน, ไม่ปกคลุมด้วยหญ้าหรือวัชพืช, ไม่แคบเกินไป และ ไม่กว้างเกินไป

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า เสนาสนะหรือสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในอาศรมมีหลายอย่าง เสนาสนะเหล่านี้จะสร้างเองหรือให้คนอื่นสร้างให้ก็ได้ แต่หากเป็นดาบสที่เป็นพระโพธิสัตว์ เช่น เตมียดาบส เวสสันดรดาบส มีคำพรรณนาว่าท้าวสักกะจะมีพระบัญชาให้วิสสุกัมมเทพบุตรไปเนรมิตให้ แต่อย่างไรก็ตาม สิ่งก่อสร้างและเสนาสนะต่างๆ ที่กล่าวมาไม่ได้มีข้อกำหนดว่าต้องสร้างให้ครบทุกรายการ บางอาศรมมีสิ่งก่อสร้างเพียงแค่บรรณศาลาเท่านั้น ดาบสบางตนอาศัยอยู่ที่โคนไม้โดยไม่สร้างเสนาสน

ที่อยู่อาศัยที่บุคคลผู้ต้องการจะบำเพ็ญสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาลนี้ มักจะสร้างขึ้นง่ายๆ ด้วยวัสดุที่หาได้ในป่า การก่อสร้างก็เน้นความเรียบง่าย แนวทางการก่อสร้างอาจจะตัดต้นไม้ เกี่ยวหญ้ามาสร้างด้วยตนเอง ลูกศิษย์หรือบริวารช่วยสร้างให้ หรืออาจให้ฤๅษีที่ศรัทธาเลื่อมใสช่วยสร้างให้ก็ได้ เป็นที่สังเกตว่า เพราะเหตุที่บุคคลเหล่านี้มีวิถีชีวิตคล้ายกับฤๅษีในหลายแง่มุมและไม่มีข้อบังคับให้เกี่ยวข้องกับชาวบ้าน จึงทำให้บางครั้งบุคคลเหล่านี้

บางคนจะใช้ชีวิตปลีกแยกไปจากสังคม ไม่เกี่ยวข้องกับสังคม บางคนมุ่งมั่นบำเพ็ญสมาธิภาวนาตลอดชีวิตโดยไม่กลับเข้ามาพบปะผู้คนอีกเลย

วิธีปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล

วิธีปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาลนั้น มีลักษณะคล้ายกับการเจริญสมถภาวนาในพระพุทธศาสนา ในคัมภีร์พระพุทธศาสนากล่าวถึงไว้มาก ตัวอย่างเช่น ก่อนตรัสรู้พระพุทธองค์ก็เคยไปทดลองปฏิบัติในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตรและอุทกดาบส รามบุตร (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 22/3/1/254) ในคัมภีร์อรรถกถาชาดก อปทาน พุทธวงศ์และจริยปิฎกก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้มาก จากการศึกษาพบว่า วิธีปฏิบัติสมาธิภาวนาหรือกรรมฐานตามวิธีปฏิบัติในสมัยก่อนพุทธกาลที่พบมากมี 3 วิธี คือ

1. กสิณ หรือ กสิณภาวนา คือ การเจริญสมาธิด้วยการฝึกกำหนดเพ่งอารมณ์กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้จิตสงบเป็นสมาธิ

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาพรรณนาถึงการเจริญกสิณในสมัยก่อนพุทธกาลหรือตอนที่พระพุทธศาสนายังไม่อุบัติ เรื่องเหล่านี้ส่วนมากเป็นเรื่องการปฏิบัติของพระโฬิสัตว์ ข้อความในคัมภีร์พระพุทธศาสนาส่วนมากก็จะกล่าวไว้แต่เพียงรวมๆ ไม่ได้ให้รายละเอียดไว้มากนัก และส่วนมากก็ไม่ได้จำแนกว่าเป็นกสิณประเภทใด ที่มีการระบุประเภทกสิณอยู่บ้าง เช่น

(1) พระโฬิสัตว์เสวยชาติเป็นหัตถิपालดาบสสร้างอาศรมอยู่กับบริวารยาวประมาณหนึ่งโยชน์ไปถึงฝั่งน้ำคงคา ในแต่ละวันก็จะสั่งสอนศิษย์ให้เป็นคนดีมีศีลธรรม ขณะเดียวกันก็สอนให้ศิษย์ที่อยู่ในอาศัยหมั่นทำสมาธิด้วยวิธีเพ่งดูน้ำในแม่น้ำคงคาเจริญกสิณบริกรรมยังฌานให้เกิดขึ้น ผลทำให้ดาบสที่อาศัยอยู่ในอาศรมนั้นบรรลुकุณวิเศษได้ฌานกันเป็นจำนวนมาก (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 61/3/7/254)

(2) พระโฬิสัตว์เสวยชาติเป็นมาณพชาวเมืองตักกศิลาคนหนึ่ง ได้รับการศึกษามาดีจึงมีความรู้ความสามารถ เป็นที่นับถือของราชสกุล ขณะแสดงธรรมแก่พระราชเจ้าเจริญโอทาทกสิณโดยเพ่งเอาพระเศวตฉัตรของพระราชเจ้าเป็นอารมณ์แล้วบรรลुकุณสมาบัติตั้งแต่ตอนเป็นคฤหัสถ์ภายหลังได้บวชเป็นดาบสบำเพ็ญตบะอยู่ในป่า (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 60/3/6/157) ตอนที่อยู่ในป่าก็พยายามรักษาอารมณ์ด้วยดีทำให้คุณวิเศษที่บรรลุไม่เสื่อมถอยแสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติสมาธิในสมัยก่อนพุทธกาลก็มีความมั่นคงหากผู้ปฏิบัติรักษาจิตไม่ให้กิเลสครอบงำได้

(3) พระโฬิสัตว์เสวยชาติเป็นกฤททดาบส อยู่มาวันหนึ่งได้มองดูแม่น้ำยังฌานมีอาโปกสิณเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นแล้วนั่งในอากาศด้วยอำนาจของฌานสมาบัติ (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 56/3/2/169) จากนั้นค่อยฝึกเจริญกสิณที่เหลือพร้อมกับเจริญพรหมวิหาร

4 ด้วย และได้สอนกรรมฐานเหล่านี้แก่อันตเวาสิกทำให้บรรลุมานสมาบัติทุกคน ส่งผลทำให้ดาบสในอาศรมนั้นบรรลุธรรมได้มานับเป็นจำนวนมาก

(4) พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นดาบสชาวเมืองพาราณสี เป็นที่นับถือของประชาชนโดยทั่วไป ท่านพยายามสำรวมตนและได้ฝึกทำสมาธิจนเจริญโอสถกสถิโดยเพ่งแสงพระจันทร์ เจริญปิตกสถิโดยเพ่งแสงพระอาทิตย์เป็นอารมณ์จนบรรลุมาน(พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 56/3/2/534-535) ผลจากการบรรลุธรรมทำให้ท่านมีจิตใจสงบกิเลสอำนาจมานสมาบัติ (วิกิซันถนปทาน) ซึ่งถือเป็นการระงับกิเลสชั่วคราวของปุถุชน

(5) พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นดาบส เพื่อบริหารการครองเรือนจึงได้ออกบวช ท่านพยายามหาวิธีฝึกจิต จึงพยายามฝึกทำสมาธิโดยการเจริญโอสถกสถิโดยเพ่งข้างฝาที่เป็นสีขาว ในที่สุดได้บรรลุมาน (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 60/3/6/59) ทำให้จิตใจท่านสงบจากกิเลส เป็นผู้ได้มานอันเป็นมานระดับโลกิยะ คือ ยังมีกิเลสเจือปนและคุณวิเศษระดับนี้หากไม่สำรวมระวังก็อาจจะเสื่อมถอยได้

(6) พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นดาบส ได้ปลีกตัวออกจากสังคมไปสร้างอาศรมอยู่ในป่าห่างไกลผู้คน ท่านได้ตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมด้วยการเจริญอาโลกกสถิจนบรรลุมานสมาบัติ ท่านได้ใช้คุณวิเศษที่ได้ทำประโยชน์ด้วยการตรวจดูชมพูทวีปด้วยทิพพจักขุ (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 57/3/3/305) การที่ดาบสท่านนี้บรรลุมานแล้วใช้คุณวิเศษที่บรรลุนี้อาจให้เกิดประโยชน์ เพราะทำให้รับรู้ความเป็นไปต่างๆของคนในสังคมและทำให้ท่านสามารถเข้าไปช่วยเหลือได้

เป็นที่น่าสังเกตว่า การทำสมาธิด้วยการเจริญกสถิที่ดาบสผู้เป็นอาจารย์สั่งสอนแก่อันตเวาสิกไม่ได้แสดงรายละเอียดไว้มากนัก กล่าวไว้แต่เพียงย่อๆ เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวิธีเจริญกสถิของดาบสหรือฤๅษีผู้เป็นพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาไม่ได้พรรณารายละเอียดไว้มากนัก แต่ก็น่าจะมีรายละเอียดบางอย่างคล้ายกับในพระพุทธศาสนา เพราะสามารถให้คุณวิเศษคล้ายกับในพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์เองก็นำมาแสดงเป็นตัวอย่างในการปฏิบัติธรรมแก่พระสาวก

2. พรหมวิหาร หรือ พรหมวิหารภาวนา คือ การฝึกเจริญพรหมวิหารธรรมด้วยการแผ่เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาไปในทิศต่างๆ ปราภัสต์หรือบุคคลเพื่อให้จิตสงบเป็นสมาธิ

พรหมวิหาร คือ ธรรมประจำใจของท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อัปมัญญา คือ ธรรมที่พึงแผ่ออกไปไม่มีประมาณ ธรรมที่แผ่ไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างกว้างขวางสม่ำเสมอ ไม่จำกัดขอบเขต (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2540) พบว่า วิธีเจริญพรหมวิหารภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาลมีรายละเอียดไม่มากนัก ที่พอให้เห็นเป็นตัวอย่าง เช่น

(1) พรหมวิหารภาวนาของมณฑลดาบส (พระโพธิสัตว์) พระพุทธองค์ตรัสไว้เพียงย่อๆ ดังความในพระสูตรตอนหนึ่งว่า

พระเจ้ามณฑลดาบสครั้งพระราชทานบ้านส่วยแก่ช่างกลบและทรงพร้าสอนพระราชกุมารผู้เป็นโอรสองค์ใหญ่ในการครองราชสมบัติให้ดีแล้ว ทรงปลงพระเกศาและพระมัสสุทรงนุ่งห่มผ้ากาสาพัสตร์แล้วเสด็จออกจากวังผนวชเป็นบรรพชิตที่มณฑลดาบส วันนั้นท้าวเธอทรงมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1 อยู่ทิศที่ 2...ทิศที่ 3...ทิศที่ 4...ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง ทรงแผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานด้วยเมตตาจิตอันไพบูรณ์ เป็นมหาคคตะ ไม่มีขอบเขตไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่...ทรงมีกรุณาจิตฯลฯ...ทรงมีมุทิตาจิตฯลฯ...ทรงมีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1 อยู่ทิศที่ 2...ทิศที่ 3...ทิศที่ 4...ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่างทิศเฉียงแผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานด้วยอุเบกขาจิตอันไพบูรณ์ เป็นมหาคคตะ ไม่มีขอบเขตไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่, อานนท์พระเจ้ามณฑลดาบสทรงเล่นอย่างเด็กอยู่ 84,000 ปีทรงดำรงตำแหน่งอุปราชอยู่ 84,000 ปีทรงครองราชย์อยู่ 84,000 ปี เสด็จออกจากวังผนวชเป็นบรรพชิต ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ที่มณฑลดาบสวันนี้อีก 84,000 ปี พระองค์ทรงเจริญพรหมวิหาร 4 ประการหลังจากสวรรคตแล้วได้เสด็จเข้าถึงพรหมโลก (พระไตรปิฎกภาษาไทย 13/309/373-374)

(2) พรหมวิหารภาวนาของมหาโควินดาบส (พระโพธิสัตว์) พระพุทธองค์ตรัสไว้ย่อๆ ดังความตอนหนึ่งว่า

มหาโควินดาบสพรหมณ์ มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1...ทิศที่ 2...ทิศที่ 3...ทิศที่ 4...ทิศเบื้องบนทิศเบื้องล่างทิศเฉียงแผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่า ในที่ทุกสถานด้วยเมตตาจิตอันไพบูรณ์ เป็นมหาคคตะ ไม่มีขอบเขตไม่มีเวรไม่มีความเบียดเบียนอยู่,...มีกรุณาจิตฯลฯ...มีมุทิตาจิตฯลฯ...มีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1...ทิศที่ 2...ทิศที่ 3 ...ทิศที่ 4...ทิศเบื้องบนทิศเบื้องล่างทิศเฉียงแผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานด้วยอุเบกขาจิตอันไพบูรณ์ เป็นมหาคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 10/327/256)

จากการพิจารณาการเจริญพรหมวิหารธรรมของดาบสหรือฤๅษีจะเห็นว่ามีลักษณะหลายอย่างคล้ายกับพรหมวิหารภาวนาในพระพุทธศาสนา บุคคลผู้ต้องการความสงบแล้วออกไปเจริญสมาธิในป่าเขาในสมัยก่อนพุทธกาล หรือนักบวชพวกดาบสหรือฤๅษีถือว่า การเจริญพรหมวิหาร 4 เป็นวิธีปฏิบัติมุ่งหน้าตรงสู่สมานสมาบัติซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในการปฏิบัติธรรมของผู้บำเพ็ญสมาธิในสมัยก่อนพุทธกาลหรือนอกกาลที่พระพุทธศาสนาสืบ (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 56/3/2/214-215)

3. รูปกรรมฐาน-อรูปกรรมฐาน หรือ อรูปกรรมฐาน คือ การฝึกเจริญสมาธิด้วยการเจริญรูปกรรมฐานหรืออรูปกรรมฐานเพื่อให้จิตสงบเป็นสมาธิ

จากการศึกษาพบว่า นอกจากกสิณและพรหมวิหารแล้ว ธรรมเนียมที่คนสมัยก่อนพุทธกาลนิยมปฏิบัติมากอีกอันหนึ่ง คือ รูปและอรูปกรรมฐาน (ในข้อนี้พบการเจริญรูปกรรมฐานมากกว่า) มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(1) รูปกรรมฐาน คือ ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี 4 คือ 1) ปฐมฌาน ฌานที่ 1 2) ทุติยฌาน ฌานที่ 2 3) ตติยฌาน ฌานที่ 3 4) จตุตถฌาน ฌานที่ 4

(2) อรูปกรรมฐาน คือ ฌานอันมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554) วิธีปฏิบัติในสมัยก่อนพุทธกาลพบในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่ไม่ได้พรรณารายละเอียดไว้มากนักผู้เขียนคิดว่าน่าจะมีรายละเอียดบางอย่างคล้ายกับในพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ก็เคยทดลองปฏิบัติในสำนักของอาฬารดาบส รามบุตรและอุทกดาบส กาลามโคตร (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 22/3/1/317)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ดาบสผู้บรรลุรูปฌานขั้นสูงสุด (เนวสัญญานาสัญญายตนะ) แล้ว จิตของท่านประกอบด้วยสัมปชัญญะอันสมบูรณ์เพราะผ่านวิถิฌานมาแล้วหลายชั้น เป็นจิตที่พ้นไปแล้วจากความคิดทางโลกทั้งหมด จึงทำให้บางท่านเข้าใจผิดคิดว่าสมาบัติขั้นนี้เป็นนิพพาน หรือเป็นการบรรลุธรรมขั้นสุดยอดแล้ว (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 74/9/3/113) เช่น ดาบสสมัยก่อนพุทธกาลมีอุทกดาบสรามบุตร เป็นต้น

กรรมฐานทั้ง 3 หมวดนี้ สมณพราหมณ์ผู้ตั้งมั่นในธรรม รวมทั้งดาบสหรือฤๅษีผู้เป็นอาจารย์ (ส่วนมากเป็นพระโพธิสัตว์) ซึ่งเป็นหัวหน้าคณะจะแสดงแก่นั่นเตวาลึกที่อาศัยรวมกันอยู่ในอาศรม (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 56/3/2/173) ส่วนกรรมฐานนอกนี้ไม่พบว่ามีการสอนในกลุ่มผู้สนใจในการปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล แต่จะพบว่ามีการสอนเฉพาะในพระพุทธศาสนา คือ เป็นกรรมฐานที่พระพุทธเจ้าและพุทธสาวกท่านนั้นเป็นคนสอน

ผลของการปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล

การปฏิบัติสมาธิเป็นวิธีปฏิบัติที่มีมาก่อนที่พระพุทธศาสนาจะอุบัติและยังคงมีอยู่ในสังคมจนกระทั่งถึงสมัยพุทธกาล ก่อนที่พระพุทธองค์จะตรัสรู้พระองค์ก็เคยทดลองปฏิบัติสมาธิเหล่านี้มาก่อน พบว่า บุคคลที่ปฏิบัติสมาธิสมัยก่อนพุทธกาลนั้น ได้แก่ พราหมณาจารย์ ประชาชนทั่วไปที่ต้องการฝึกจิต หรือนักบวชนอกศาสนาจำพวกดาบสหรือฤๅษี จากการศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนาจะพบว่า ผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนา ไม่ว่าจะเป็นประชาชนทั่วไป พราหมณาจารย์ ดาบสหรือฤๅษี (ผู้เป็นพระโพธิสัตว์) หากปฏิบัติในสมัยก่อนพุทธกาล ส่วนมากเคยผ่านการปฏิบัติสมาธิมาก่อน พร้อมกับสมณธรรมอื่นๆ เรียกการปฏิบัติสมาธินี้อีกอย่างหนึ่งว่า การเจริญกรรมฐาน พบว่ามีกรเจริญกรรมฐาน 3 หมวด คือ กสิณ พรหมวิหาร และรูป-อรูป

กรรมฐาน จึงถือว่าเป็นเพียงสมถ กรรมฐานและไม่ได้ยกขึ้นเป็นบาทฐานของวิปัสสนา จึงบรรลุธรรมได้แค่ระดับโลกีย์ ไม่ถึงระดับโลกุตระ หากจะจำแนกผลเทียบเคียงกับในพระพุทธศาสนา พอสรุปได้ ดังต่อไปนี้

- (1) กสิณ 10 ให้ผลตั้งแต่ปฐมฌานถึงจตุตถฌานและโลกียอภิปัญญา 5
- (2) พรหมวิหาร 3 ข้างต้น คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ให้ผลตั้งแต่ปฐมฌานถึงตติยฌาน
- (3) พรหมวิหารที่ 4 คือ อุเบกขา ให้ผลเฉพาะจตุตถฌาน
- (4) ฌานสมาบัติ 8 คือ ให้ผลถึงอรุณมาน 4 (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตฺโต, 2543)

ผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนา ไม่ว่าจะเป็นประชาชนทั่วไป พราหมณาจารย์ ดาบสหรือฤๅษี (ผู้เป็นพระโพธิสัตว์) หากปฏิบัติในสมัยก่อนพุทธกาลหรือนอกจากเวลาที่พระพุทธศาสนาอุบัติ เมื่อได้บรรลุธรรม คือ สมาบัติ 8 และโลกียอภิปัญญา 5 ว่าได้บรรลุถึงเป้าหมายสูงในลัทธิแล้ว (พระไตรปิฎกภาษาไทย 10/329/257) คุณวิเศษที่บรรลุดังกล่าวมานี้จัดเป็นผลระดับโลกียะ คือ ปุถุชนก็บรรลุได้และอาจเสื่อมถอยได้หากเลิกปฏิบัติ

เกี่ยวกับการเจริญสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาลนี้ พระอรรถกถาจารย์ให้ข้อสังเกตไว้สรุปใจความได้ว่า ผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนา ไม่ว่าจะเป็นประชาชนทั่วไป พราหมณาจารย์ ดาบสหรือฤๅษี (ผู้เป็นพระโพธิสัตว์) หากปฏิบัติในสมัยก่อนพุทธกาลจะบรรลุธรรมได้แค่สมาบัติ 8 นั้น ท่านให้เหตุผลไว้ว่า เพราะบุคคลเหล่านั้นเจริญกรรมฐานมีเมตตาจิตเป็นต้นเป็นอารมณ์จนบรรลุสมาบัติ 8 ก็เพื่อเข้าถึงพรหมโลก ไม่ใช่เพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนาเป็นต้น (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 49/2/2/345) แต่หากบุคคลเหล่านั้นได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว ตั้งอยู่ในศีล เจริญกรรมฐานจนบรรลุสมาบัติ จากนั้นเจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นปทัฏฐาน ย่อมบรรลุเป็นพระอรหันต์เข้าถึงพระนิพพานได้ ดังความในอรรถกถาตอนหนึ่งว่า “ผู้ตั้งอยู่ในศีลแล้วให้สมาบัติเกิดขึ้น เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นปทัฏฐาน ย่อมบรรลุถึงความสงบโดยส่วนเดียว คือ ธรรมอย่างเอกที่มีชื่อว่า พระนิพพาน” (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 59/3/5/23) ดังจะเห็นได้จาก ในพุทธรูปบาทกาล เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปแสดงธรรมแก่เหล่าดาบสผู้บรรลุสมาบัติ เมื่อดาบสนั้นเจริญกรรมฐานโดยมีสมาบัติเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนาก็สามารถบรรลุธรรมได้เป็นพระอริยบุคคลได้โดยง่าย

อย่างไรก็ตาม สมาบัติ และโลกียอภิปัญญานี้ แม้พระพุทธองค์จะยกมาแสดงเป็นตัวอย่างในการปฏิบัติแก่พระสาวกอยู่บ่อยครั้ง แต่ก็ไม่ใช่เป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา เพราะเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาอยู่ที่การก้าวพ้นจากสมาบัติ 8 และโลกียอภิปัญญา 5 แล้วบำเพ็ญเพียรจนทำกิเลสให้หมดสิ้นสำเร็จเป็นพระอรหันต์ผู้ดับอาสวะกิเลสได้สิ้นเชิง

อภิปัญญาข้อที่ 1-5 เป็นโลกียะเท่านั้น เป็นผลของการอบรมสมถกรรมฐานล้วนๆ ส่วนอภิปัญญา ที่ 6 คือ อาสวกขยญาณซึ่งเป็นปัญญาที่ทำให้สิ้นกิเลส เป็นโลกุตระอย่างเดียว

เพราะสามารถดับกิเลสได้อย่างหมดสิ้น เป็นผลมาจากการอบรมเจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้น การอบรมเจริญสติปัฏฐานก็เป็นการอบรมเจริญวิปัสสนา เป็นไปเพื่อระลึกถึงสภาพธรรมที่กำลังมี กำลังปรากฏตามความเป็นจริง ดังนั้น การได้อิทธิญาเป็นผลที่เกิดมาจากการอบรมสมถกรรมฐานกับวิปัสสนากรรมฐาน การได้อิทธิญาที่เป็นโลกิยะนั้น เป็นผลของการอบรมเจริญสมถกรรมฐาน ซึ่งเป็นเรื่องที่ยากมาก แต่ก็ไม่ได้เป็นไปเพื่อการดับกิเลส แม้ก่อนสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้ายังไม่อุบัติ ก็มีฤๅษีที่เจริญสมถกรรมฐาน จนได้อิทธิญา 5 แต่ก็ไม่สามารถดับกิเลส ก็ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกจึงถือว่ายังไม่พ้นจากทุกข์

เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก ทรงแสดงหนทางหลุดพ้นจากทุกข์ คือ การเจริญวิปัสสนา ทำให้สาวกทั้งหลายได้เข้าใจและดำเนินตามหนทางดังกล่าวนี้ ก็สามารถรู้แจ้งสัจธรรมดับกิเลสได้ตามลำดับขั้น ถึงความเป็นผู้สามารถดับกิเลสตามลำดับขั้น จนกระทั่งสูงสุด คือ บรรลุเป็นพระอรหันต์ ดับกิเลสทั้งปวงได้อย่างหมดสิ้น แม้บางท่านจะไม่ได้ฉกฉวยด้วยก็ตาม แสดงให้เห็นว่า ประโยชน์สูงสุด ที่ควรได้ คือ การดับกิเลสที่เป็นสาระสูงสุดของชีวิต ซึ่งการจะไปถึงตรงนั้นได้ ก็ต้องเริ่มสะสมความเข้าใจถูกเห็นถูกตั้งแต่ต้น มีการฟังพระธรรม ศึกษาพระธรรม สะสมความเข้าใจถูกเห็นถูกไปเรื่อยๆ ต่อจากนั้นก็หมั่นบำเพ็ญเพียรทางจิตตามวิธีที่ถูกต้อง เมื่อเหตุปัจจัยถึงพร้อมก็จะบรรลุคุณวิเศษที่มุ่งหมายได้ตามสมควรแก่การปฏิบัติของตน

บทสรุป

คัมภีร์พระไตรปิฎกนอกจากจะบันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้าและเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาแล้ว ยังได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศิลปวัฒนธรรม และลัทธิศาสนาที่เกิดขึ้นในชมพูทวีปอีกด้วย ในส่วนของลัทธิศาสนานั้น พบข้อมูลส่วนหนึ่งที่ น่าสนใจคือ พบว่าก่อนที่พระพุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นมีบุคคลผู้เบื่อหน่ายชีวิตฆราวาสออกบวช เป็นนักบวชประเภทต่างๆ อยู่ก่อนแล้ว จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่าสมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ที่โมเฮนจา-เดโร น่าจะมีคนออกบวชปฏิบัติสมาธิด้วย เพราะพบรูปปั้นคนนั่งสมาธิ ไว้ หนองเคราและห่มผ้าเฉวียงบ่าคล้ายพระภิกษุ อีกทั้งในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก ก็พบเรื่องราวนักบวชนอกศาสนาละทิ้งบ้านเรือนออกบวชบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ตามป่าเขา มากมาย เรื่องที่กล่าวถึงการปฏิบัติสมาธิในชมพูทวีปยุคแรกๆ ศึกษาได้จากอัครคัมภีร์สูตร

นักบวชนอกศาสนาที่ละทิ้งบ้านเรือนปฏิบัติสมาธิภาวนาในสมัยก่อนพุทธกาล (ระหว่าง พุทธันตร) ได้แก่ ดาบส ฤๅษี หรือชฎิลผู้ถือกรรมวาที (เชื่อเรื่องกรรม) บุคคลผู้เคยปฏิบัติสมาธิภาวนาเหล่านี้ ได้แก่ (1) เป็นพระมหาโพธิสัตว์และสาวกโพธิสัตว์ในช่วงที่กำลังบำเพ็ญบารมี โดยเฉพาะเนกขัมมบารมี (2) นักบวชเจ้าลัทธิที่เคยเข้ามาเกี่ยวข้องกับพระมหาบุรุษในช่วงปฐมโพธิกาล เช่น อสิตดาบส อุทกดาบสและอาราพดาบส เป็นต้น (3) สมณพราหมณ์บางคนที่เป็น

เจ้าลัทธิและบำเพ็ญพรตอย่างเคร่งครัด เช่น พราหมณ์ 108 คนผู้ขนานนามพระมหาบุรุษ (4) นักบวชนอกศาสนาที่ต่อมาได้เข้ามาบวชเป็นพระอริยสาวก เช่น ปัญจวัคคีย์, ชฎิล 3 พี่น้องพร้อมบริวาร, ศิษย์พาวรีและบริวาร เป็นต้น (5) คฤหัสถ์ผู้ต้องการดำเนินชีวิตอย่างขัดเกลากิเลส เช่น พระเจ้าจักรพรรดิ เป็นต้น บุคคลเหล่านี้ส่วนมากจะละทิ้งบ้านเรือนออกไปพักปฏิบัติตามลัทธิของตนอยู่ในอาศรม ถ้า โคนไม้ในป่าเขาบางคนอาศัยอยู่คนเดียวจนกระทั่งเสียชีวิต แต่บางพวกอาศัยอยู่รวมกันเป็นหมู่ใหญ่ในอาศรม

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาระบุว่าบุคคลผู้ปฏิบัติสมาธิเหล่านี้อาศัยกรรมฐาน 3 หมวดเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติสมาธิภาวนา คือ กสิณ พรหมวิหาร รูปกรรมฐานและอรูปกรรมฐาน ผู้ที่อุปนิสัยถึงพร้อมสามารถบรรลุธรรมชั้นโลกียะสูงสุด คือ ฌานสมาบัติ 8 และโลกียอภิญญา 5 ตัวอย่างเช่น อุทกดาบสและอาราพดาบส บุคคลเหล่านี้หากเสียชีวิตโดยฌานสมาบัติไม่เสื่อมก็จะได้เกิดในพรหมโลกตามภูมิธรรมของตน แต่หากได้พบพระพุทธศาสนาแล้วทำฌานที่บรรลุให้เป็นบาทฐานก็จะสามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ เป็นที่น่าสังเกตว่า บุคคลผู้ผ่านการบำเพ็ญสมาธิมาก่อนสมัยพุทธกาลนี้ ครั้นพอพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นก็มีจำนวนไม่น้อยที่ได้เข้ามาฟังธรรมและต่อมาก็ได้เข้ามาบวชเป็นพระอริยสาวกได้เป็นกำลังหลักในพระพุทธศาสนา ดังกรณีพระนาลกเถระ ภิกษุปัญจวัคคีย์ ภิกษุกลุ่มชฎิล 3 พี่น้องพร้อมบริวารและภิกษุกลุ่มศิษย์พราหมณ์พาวรี เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

- กรุณา กุศลาสัย.(2544). **อินเดียอนุทวีปที่น่าทึ่ง**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม.
- ธนิต อยู่โพธิ์. (2518). **เสนาสนะปัจจัยสำคัญในการปฏิบัติธรรมและอาศรม**. กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก.ศิวัชร.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2529). **พระโพธิสัตว์ในนิกายเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2554). **ตอบ ดร.มาร์ติน: พุทธวินัยถึงภิกษุณี**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหมิตรพรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2540). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2543). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2540). **ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา**.

84 วารสาร มจร ปรัชญาปริทรรศน์ ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม 2561)

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. (2560). อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ลาล มณี โชศรี. (2536). พรหมณ์ พุทธ อินดู. แปลโดย กรุณา กุศลาคัย. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์แม่คำฝาง.

